Национальная библиотека
Республики Тыва
им.А.С Пушкина

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 112 (15934) ◆ 1997 чылдың ноябрь 6, четверг ◆ Ат салган шагы 21.00 ◆ Садар өртээ 1000 рубль.

ЧАГЫДЫП АЛЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫҢАР!

«ШЫННЫ» ЧАГЫДЫП АЛЫРЫН УТПАНАР. ОЛ — КАЯА-ДАА СИЛЕРНИҢ ЭДЕРИНЧИҢЕР БОЛГАЙ.

ЧАРТЫК ЧЫЛДА ӨРТЭЭ — **80 МУҢ РУБЛЬ.**

ҮШ АЙДА — 40 МУҢ РУБЛЬ.

ПЕНСИОНЕРЛЕРГЕ, ИНВАЛИДТЕРГЕ — **60 МУҢ РУБЛЬ.**

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА, АЛБАН ЧЕРЛЕРИНГЕ — **100 МУҢ РУБЛЬ.**

Чагыдылганы харылзаа черлеринде, ооң чер-черде салбырларында хүлээп ап турар.

РЕСПУБЛИКА АМЫДЫРАЛЫ

ЧАМДЫК ТӨТЧЕГЛЕКЧИ ЧОРУКТАН-КАМНАЛГАЖЕ

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

Россия Федерациязының Президентизиниң 1997 чылдың август 4-те үндүргени «Российжи акша-чоостарның болгаш өртектер хемчээлиниң айыткан үнезин өскертириниң дугайында» № 822 Чарлыын Тыва Республикага боттандырар талазы-биле хемчеглер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1998 чылдың январь 1-ден тура рубльдиң деноминациязын (акша саарылгазының бызыглалын белеткээр сорулга-биле саазын акшаның айыткан үнезин өскертири) чорударын болгаш эрги-даа, чаа-даа акша-чоостуң чергелештир саарылгазын хандырбышаан, саарылгада акшаны чаа акша-биле, эрги майыктың 1000 рублин чаа майыктың 1 рублинге деңнештирип солуурун көрген. Россия Федерациязының Президентизиниң 1997 чылдың август 4-те үндүргени «Российжи акша-чоостарның болгаш өртектерниң хемчээлиниң айыткан үнезиң өскертириниң дугайында» № 882 Чарлыын база Россия Федерациязының Чазааның 1997 чылдың сентябрь 18-те үндүргени «Российжи акша-чоостарның болгаш өртектер хемчээлиниң айыткан үнезин өскертири-биле холбашкан хемчеглерни чорударының дугайында» № 1182 доктаалын күүседири-биле Тыва Республиканың Чазааны **доктаадыры болза:**

1. Россия Федерациязының Чазааның 1997 чылдың сентябрь 18-те үндүргени «Российжи акша-чоостарның болгаш өртектер хемчээлиниң айыткан үнезин өскертири-биле холбашкан хемчеглерни чорударының дугайында» № 1182 доктаалын күүселдеге хүлээп алыр.

2. Россия Федерациязының Президентизиниң 1997 чылдың август 4-те үндүргени «Российжи акша-чоостарның болгаш өртектер хемчээлиниң айыткан үнезин өскертириниң дугайында» № 822 Чарлыын Тыва Республикага боттандырарының хемчеглерин бадылаар.

3. 1998 чылдың январь 1-ниң байдалы-биле чээли организацияларының баланс саннарында артынчы акша-төгерикти эде санаарының чурумунуң дугайында, ооң иштинде чурттакчы чоннуң акша салыышкынының болгаш юридиктиг талаларның депозиттериниң артынчызын чаа өртектер хемчээлинге дүүштүр акша салыкчыларының саннарынга чогуур бижимелди киир бижииринин дугайында Россия Федерациязының Төп банкызындан айтыышкыннар үнген соонда республиканың чурттакчы чонунга немелде информацияны массалыг информация чепсектерин дамчыштыр бээрин РФ-тиң Төп банкызының Тыва Республикада Национал банкызының даргазы Ю. П. Южаковка дагзыр.

4. Ук доктаалдың күүселдезиниң контролюн Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының бюджет, акша-чээли, валюта болгаш үндүрүг политиказының талазы-биле эргелелинге (Салчак) даандырар.

Тыва Республиканың Президентизи
Ш. ООРЖАК.

Кызыл 1997 чылдың октябрь 29, № 528.

Доктаалга ушкажыг

ДЕНОМИНАЦИЯ ДЕП ЧҮЛ?

Алызындан алырга, деноминация деп билиг «denominatio»—«эде адап тур мен» деп латин сөстен укталган. Ук сөс-биле акша саарылгазының бызыглалын белеткээр сорулга-биле саазын акшаның айыткан үнезин өскертири-биле холбашкан билигни илередир. Бистиң чуртка рубльдиң деноминациязын чаңгыс эвес удаа чорудуп келгенин маңаа демдеглезе артык эвес.

1998 чылдың январь 1-ден эгелеп Россияга саазын акшаның 1000 дакпыр деноминациязын чорудар. Делегей практиказындан алыр чүве болза, деноминация дээрге—акша реформазы эвес, а өртектер хемчээлин өскертириниң талазы-биле алдынып турар техниктиг хемчеглер-дир. Деноминацияны чорудуп турарының чогум езулуг чылдагааны чүдел? Чүнү-даа мурнунда амгы үеде чурттуң сан-хөө делегейинде тургустунуп келген байдал кончуг эпчок, будулгаазынныг болуп турарын айтыр апаар. Касса саарылгазы триллионнар-биле санажыр апарган. Санаары туржук, а тодаргай сан-түңнү адаары, бижиири безин бергедээн. Триллионнар, миллиардтар болгаш миллионнар-биле санажылга чорудары берге-даа, таарымча чок-даа. Ийи талазында касса техниказы ындыг улуг түңнерни күш четпейн турар. Чаңгыс триллионда безин 12 тик бар. А миллиардта—9, миллионда — 6 тик бар дээрзин билир-ле болгай бис. Амгы үениң кандыг-даа шылгарангай санналга техниказы ынча хөй сан-түңнү бодунга сыңдырып шыдавас.

Деноминацияның онзагай талазы чүдел дизе, 1998 чылдың дургузунда кандыг-даа акша солчуушкуну болбас. А эрги саазын акшаны саарылгадан чоорту уштур болгаш ажыглалче чаа акша-чоосту киирери болур. Эрги акшының кол кезиин 1998 чылдың 4—5 айларының дургузунда саарылгадан уштуруп, РФ-тиң Төп банкызы планнап турар. Ол чылын эрги-даа, чаа-даа майыктың акшалары саарылгага деп эргелиг турар. Оларны төлевирниң бүгү-ле хевирлеринге хүлээп алыр. Бо хуусаа эрте бергенде безин холунда эрги майыктың акшазын тудуп артып калганнар коргуп, дүвүрээн херээ чок. Чүге дизе эрги майыктың акшазын 2002 чылга чедир Ажаалга банкызының бүгү салбырларынга орнап ап болур.

Россияның банкызы саарылгаже 5, 10, 50, 100, 500 рубль үнелиг саазын акшаны, а ол ышкаш 1, 5, 10, 50 копеек болгаш 1, 2, 5 рубль үнелиг чоостарны саарылгаже киирер.

Садып алыкчылар будалбазын дээш чаа акшаны эрги майыктың акшазынга кончуг дөмей кылдыр кылган, чүгле артык тиктерни ап каггаш камгалалдың чаа чадаларын киирген. А чаа чоостар амгы үеде саарылгада турар чоостардан сыр өске болур.

1998 чылдың январь 1-ден тура Тыва Республиканың Национал банкызы болгаш ооң салбыры болур албан черлери (РКЦ) клиентилерге чүгле чаа акшаны үлээр. Саарылгалыг банкыларга 1998 чылдың июль 1-ге чедир эрги-даа, чаа-даа акшаларны чергелештир үлээрин чөпшээреп каан. А 1998 чылдың июль 1-ден эгелеп бүгү саарылгалыг банкылар шупту талаларга 1997 чылда парлаан үндүрген акшаны үлээр. Херектиң ужуру чүдел дизе, чаа акшаже шилчиирде кончуг хөй акшаны парлаар, үр үе, күш негеттинер апаар. Ындыг чаңгаш чаа майыктың акшазын 1996 чылда-ла парлап эгелээн турган.

Аалдаашкын

ТӨРЭЭН ЧЕРИНГЕ ЧОРААН

Бүгү-Тываның Камбы-Ламазы, чаа-ла чээрби харлап чоруур, хып дээн чалыы Аганак Щорсович Хертек бодунуң хүрээ-шажын талазы-биле оралакчылары-биле база Ыдыктыг-Башкының өскен-төрээн черин кино-чурукка тырттырар сорулгалыг келген Москваның болгаш ТР-ниң телекомпания ажылдакчылары-биле кады ноябрьның эгезинде өскен-төрээн черинге аалдап чорааш барган.

Хүндүлүг аалчыларны Бай-Тайга кожууннуң кызыгаарында сүзүглелдиг бедик арт кырынга, чагырга бажыңынга база Кызыл-Даг суурга эң-не чылыы-биле уткуп хүлээп алган. Ынак оглун төрээн чери, төрел чону ынчаар уткуп алган.

Ыдыктыг Камбы-Лама Аганак Щорсович Хертек 1997 чылдың ноябрь 1-де, дүштекиниң ийи шакта, Бай-Тайга кожуун чагырга бажыңының баарынга, тускай дерип белеткеп каан шөлге Тээли суурнуң чурттакчылары-биле ужурашкан...

Хөгжүм чаңгыланып, РФ-тиң болгаш ТР-ниң улустуң артизи Н. Ө. Өлзей-оолдуң сураглыг үнү-биле «Бажы бедик Бай-ла Тайганың» аялгазы делгем чаагайы-биле куттула берген...

Чыылган хөй чоннуң аразы-биле Камбы-Ламаның солагай холундан «Өргээ» музейиниң директору К. С. Чүльдүм болгаш оң талакы холундан кожуун чагырга даргазы Дугар-оол Шожал-Даржаавич Хертек олар чедип алган оожум чоруп орлар. Оларның соондан кызыл, сарыг хилиң хептер кеткен лама башкылар болгаш чиргилчинниг көк торгу тонналыг чалыы чараш кыстар шуужуп орлар. Оларга уткуй ак калак туткан кырган-ава кижи Иргит Таргыновна Седен башкы алгаг-йөрээлин кылып, ак чемин хүндүлүг лама башкыларга сунуп тургаш, Камбы-Ламаны олбук-ширээге кээп олуртканнар. Ноябрь ай үнүп-даа келген болза, аяс, чылыы-даа магалыг хүн болган.

Бай-Тайга кожууннуң чагырыкчызы Дугар-оол Шожал-Даржаавич Хертек байыр чедирип чүве чугаалааш, Ыдыктыг Башкы Камбы-Лама Аганак Хертекке база ооң оралакчыларынга каң дег кадыкшылды, ажыл-ижинге чедиишкиннерни күзээн.

Дараазында сөстү Бүгү-Тываның Камбы-Ламазы Аганак Щорсович Хертекке берген. Ол төрээн чериниң, эргим хүндүлүг бай-тайгажыларының ону чылыы-биле уткуп хүлээп ап турарынга сеткилиниң ханызындан өөрүп четтиргенин илереткен болгаш тыва черге сарыг шажынны бут кырынга тургузар дээш бүгү күжүн, эртем-билиин харамнанмайн ажылдаарын аазап, хүлээнген. Ол ышкаш орта физика-математика эртемнериниң кандидады, эртем ажылдакчызы Дадар-оол Дан Сюрюнович Хертек болгаш Индиядан келген лама башкы Геше Дамбы олар чүве чугаалааннар. Олар бистиң Президентивис Ш. Д. Ооржактың сарыг шажынны деткип, ону үнелеп, билип турарынга доктааган болгаш арагалаашкынның кижилерге чедирип турар коргунчуг болгаш хомуданчыг уржуктарының дугайында делгереңгейи-биле чугаалааннар. А Геше Дамбының чугаазын Аганак Хертек чыылганнарга чедиңгири-биле очулдуруп берип турду... Чугаазының төнчүзүнде олар Тываның найысылалы Кызыл хоорайның төвүнге улуг хүрээ тудуун тудар деп турарынга деткимче дуза кылдыр шыдаар шаа-биле дузалаарын чыылганнардан дилеп кыйгырганнар.

Бир-ле дугаарында, Шуй школазынга «а» деп үжүкке Аганакты өөредип каан башкызы болгаш Тээли ортумак школазын доостужеге чедир өөредип, кижизидип чораан башкылары Сендоо Татьяна, Суглай-оол Долзанмаа башкы база Аганак Хертектиң чаңгыс класстылары байыр чедирип чүве чугаалаан болгаш суй белектерин берип, хүрээ тудуунга улуг-хуузу кылдыр 1 млн. рубльди салганнар. Оларга улаштыр кожууннуң чамдык школалары, КБК-ларның директорлары, суму чагырга даргалары, сайгарлыкчылар, кожуун чагырга чери, ооң чамдык киилистери, Тээли суурнуң чурттакчылары, пенсионерлер шыдаар шаа-биле акша-төгериктен эгелээш, мал-маганынга чедир харам чогу-биле өргээннер. Чижээ, Бай-Тал ортумак школазының директору Байлак Салчаковна Конгар школа коллективиниң мурнундан 500 муң рубльди салган. Ол ышкаш ырак Кара-Хөлден ол хүн аңаа келген мал эмчизи аныяк кыс Виктория Кочаа өг-бүлезиниң мурнундан 100 муң рубльди салган болгаш «Кара-Хөл» КБК-ның киирер үлүүн даргалары-биле дугуржуп, сүмележип тургаш, Кызыл хоорайга чедире бээрлерин дыңнаткан. Хемчик сумузунуң чагырыкчызы Сергей Сээ-Сюрюнович Салчак 2 млн рубльди салган. Өске-даа эптер боттарының үлүг-хуузун кииргеннер...

Москва хоорайдан келген кино-режиссер Леонид Крутов:

— Тываның Президентизи Ш. Д. Ооржактың болгаш Камбы-Лама А. Щ. Хертектиң дилээн езугаар Ыдыктыг Камбы-Ламаның төрээн чурту—Тыва дугайында кино-чурукту үндүрери-биле ТР-ниң Күрүнениң телекомпаниязының Орлан Дамба-Хуурак баштаан ажылдакчылары-биле каттыжып алгаш, кино-чурук тырттырып келген мындыг улус бис. Бөгүн Аганак Хертектиң өскен-төрээн чери өндүр улуг Бай-Тайганың бодундан эгелээш, ооң кайгамчык чараш бойдус чурумалдыг черлерин ажыл-ишчи кижилерин тырттырып алдывыс. Ниитизи-биле солун болгаш чараш кино үнер дээрзинге бүзүреп турар бис. Силерниң кожууңнардан аңгыда, өске кожууннар база бар болгай. Аңаа база чедер бис. А силерниң Бай-Тайгага база катап келир бис. Бистиң силерге белээвис ындыг—дээш, сөзүн доосту.

Ниитизи-биле ол хүн чыылган кижилер хүрээ тудуунга деткимче кылдыр 15.5 млн. рубльди дарый шилчидери-биле бижиткен болгаш 3 млн. 589 муң рубльди туда салган, чылгы малдан эгелээш, мыйыстыг бода мал, хой, өшкүге чедир салган. Езулалдың төнчүзүнде лама башкылар чыылган чонга мөргүл номчаан.

Сарыг-оол САЛЧАК.

Төп соңгулда комиссиязында

ЭЭЛЧЕГЛИГ ХУРАЛЫНГА

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының хуралы Чазак бажыңынга болуп эрткен. Хуралды ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының даргазы Н. А. Ондар эрттирген.

Аңаа РЛДП-ниң организациязының Дээди Хуралдың депутаттарынга кандидаттарның даңзызын бүрүткээрин база ТР-ниң Дээди Хуралының (парламент) депутаттарының тус чер чагыргаларының даргаларының төлээлекчилериниң болгаш республиканың тус чер Хуралдарының депутаттарының соңгулдаларын эрттиреринге соңгукчуларның даңзызын тургузарының дугайында ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттарының болгаш тус чер бот-башкарылга органнарынга соңгулдалар талазы-биле девискээр болгаш участок соңгулда комиссияларының даргаларының болгаш соңгулда комиссияларының кежигүннериниң шынзылгаларының хевирлерин бадылаар дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Дээди Хуралдың депутаттарынга болгаш тус чер Хуралдарының депутаттарынга кандидаттарының чагырга даргаларынга кандидаттарның база оларның бүзүреттирген кижилериниң шынзылгаларының хевирин бадылаар дугайында айтырыгны база чугаалашкан.

Оон аңгыда Төп соңгулда комиссиязының кежигүннери ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттарынга кандидаттарының түр тускай агар санында кирген акша-хөреңгиниң чарыгдалының чурумунуң, кандидаттарның болгаш соңгулда комиссияларының саң-хөө документилерин шын долдурарының дугайын база чугаалашкан.

Урана БАЗЫР-ООЛ.

ШАҢНАЛ — ҮНЕЛЭЭШКИН

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) 1997 чылдың октябрь 30-де № 917 доктаалы-биле Тываның геология-шинчилел экспедициязының күш-ажылдың хоочуну **Иван Иванович КОРЖ**, Тываның геология-шинчилел экспедициязының чурук тырттырар партиязының начальниги **Анатолий Иванович МИТУС** олар геология албанынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы, республиканың минерал-чиг эт баазазын хөгжүдеринге улуг салыышкыны болгаш Тываның геология-шинчилел экспедициязының тургустунганындан бээр 50 чылы-биле холбаштыр **Тыва Республиканың Дээди Хуралының Хүндүлел бижии**-биле шаңнатканнар.

Сүт-Хөлден медээлер

АЖААЛДАНЫ ДООСКАН

Сүт-Хөл кожууннуң ажыл-агыйлары шаптыктыг уржуктар турза-даа, күскү дүжүт ажаалдазын доoскан.

Эрткен чай ук кожуунга кандаашкынныг-даа болган болза, суггатты чорудуп тургаш, тараа культураларының үнүжүн бойдустуң халавынга алыспааннар.

Чайның сөөлгү айы канчаар-даа аажок чаашкынныг болганындан тараа чиглээн. Ооң уламындан ажыл-агыйлар ажаалдаже мурнуку чылдарга бодаарга, орайтады кирген. Кывар-чаар чүүлдер, артык кезектер ховартаанындан ажылдаар ужурлуг техника туруушкунга таваржып тургулаан.

Кожуунда «Сүт-Хөл», «Алдан-Маадыр» совхозтар биле «Сүмбер-Уула» колхоз элээн делгем тарылга шөлдерлиг. Техника саны мурнуку чылдарга деңнээрге дыка кызырылган. Ындыг-даа болза бо ажыл-агыйлар дүжүт ажаалдазын кожуунда мурнай доосканнар. Бир гектардан ортумаа-биле 9-12 центнер дүжүттү ажаап алган.

Дүжүт ажаалдазы доозулган. Бо хүннерде тараа культураларының арыглаашкыны кайы-даа ажыл-агыйларда кидин түлүк чоруп турар. Келир чылдың часкы тарылгазынга ажыглаар үрезинни база белеткеп эгелээн.

СООРНУҢ СОРУКТУГЛАРЫ

Өшкү ажыл-агыйлыг «Ишкин» совхозунда ниитиниң малын ак сеткилдиг малдап чоруур соруктуг малчыннар эвээш эвес. Оларның санынга Чечен-оол биле Анчымаа Саттар база хамааржыр. Малчыннарның күш-ажыл стажы чээрби чыл чедип чоруур.

Шагның кайы-даа үезинде малчын кижи малдаан коданының одар-белчииринче, суксун-суггадынче кичээңгейни салган чоруур. Даарта кая кадарарын безин кежээ баш бурунгаар бодап, шилип алган олурар. Бо бүгүнү улуг кадарчы Чечен-оол Сат хоомай эвес билир. А өг-бүлениң херээжен ээзи Анчымаа Саттың малдың чаш төлүн маңдыдып өстүреринге дуржулгазы улуг. Малдың баш санын белен-селен ышкынмас, аарый берген анайларны боду эмнеп алыр.

Оларның чайлаа, кыштаа Алдыы-Соорнуң уну, ооң арыг-кылаң суу, одар-белчиири өшкү малга кончуг таарышкан.

Карыма ТҮЛҮШ.

Кызыгаар — ыдыктыг

ЧИТКЕН МАЛ ДИЛЭЭР ДЭЭШ...

Оорга алыскан малдың дуюун тургузуп берип турары мал-маганның деңгели хирелиг болур-дур

Бистиң чурттуң девискээринче база ооң даштынче киирер-үнериниң чурумун бөдүүнчүткен хоойлужудулга актыларын Россияда хүлээп ап турзажок, күрүне кызыгаарын чажыды-биле үреп кирер оралдажыышкыннар соксаваан. Кол нуруузунда ол бүгү «ажыл-амыдыралчы сорулгалыг», а өскээр чугаалаарга, мал-маган оорлаары, оорлаткан малын база оорларны дилээри-дир. Мал оору Россияның болгаш Тываның айыыл чок чорууну кыжанышкынны болдуруп, а чамдык таварылгаларда октепсектиг үптээшкин хевирлиг болуп бар чыдар. Кызыгаарның ындыы талазынга когараан кижилер оорлаттырган малының кайда турарының дугайында өчүк үндүрүп алыр сорулга-биле кызыгаарның бо талазындан кижилерни долаага алган таварылга турган.

Мындыг нарын байдалда кызыгаар чоогунуң кожууннарының чурттакчы чонунуң деткимчези эргежок чугула. Күрүне кызыгаарының камгалалынга чурттакчы чон-биле кады ажылдажылганың эрги арга-дуржулгазынче катап эглип келбишаан үе харылзаа-хамаарылгаларны чаа утка-шынар-биле долдурары болур.

Күрүне кызыгаарының камгалалынга тус черниң чурттакчы чонун киириштирериниң чаа хевири—күрүне кызыгаарының тыва кезиндээзинге кызыгаар камгалалынга хамаатыларны киириштирериниң талазы-биле шенелде-дир. Ооң ужур-утказын кысказы-биле тайылбырлаарга мындыг. Кызылдың кызыгаар отрядының составынга салбыр деңнелдиг кызыгаар хайгыылы хевирлеттинип турар, ынаар кызыгаар хайгыылының ажылдакчылары кылдыр тускай шилилгени эрткен кижилерни хамааты чурттакчыларның аразындан алыр. РФ-тиң Айыыл чок чорууну федералдыг албанының Тыва Республикада эргелелиниң кызыгаар камгалаар салбырларны хевирлээриниң талазы-биле боттандырып турары ажыл-хемчеглерин РФ-тиң Президентизиниң 1996 чылдың июнь 16-да үндүргени «РФ-тиң күрүне кызыгаарының чамдык участокторынга шериг эвес кижилерни хаара тударының талазы-биле шенелдени чорударының дугайында» № 943 Чарлыынга дүүштүр чорудуп турар.

Эрткен үелер дургузунда ук шенелдениң түңнелдерин чедиишкинниг болдурар сорулга-биле республиканың айыыл чок чорук чери кызыгаар чоогунда кожууннарның удуртулгалары-биле кады күрүне кызыгаарының камгалалынга шериг эвес кижилерни хаара тударының талазы-биле айтырыгларны шиитпирлежиринге киржип, кожууннар чагырыкчыларынга, тус-тус черлерниң бот-башкартынылга органнарынга, Кызылдың кызыгаар отрядының салбырларынга бүгү талалыг деткимче, дузаны көргүзүп келген.

Кызыгаарга бызыг корум-чурумну тударының айтырыгларынга чедиишкиннерни шалыпчы дилээшкин, шериг болгаш сагындырыг-профилактика хемчеглеринден аңгыда, ТР-ниң чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнарының киржилгези-биле административтиг эрге-хоойлу хемчеглериниң комплекизин боттандырганының түңнелинде чедип ап болур дээрзин амыдырал көргүзүп турар. Шак ынчалдыр Тыва Республиканың Чазааның 1997 чылдың март 6-да үндүргени «Тыва Республиканың девискээринде күрүне кызыгаарының чамдык участокторынга шериг эвес кижилерни кызыгаар камгалалынга хаара тударының талазы-биле шенелдени чорударынга Забайкальениң кызыгаар округунга дуза кадарының дугайында» № 91 доктаалынга дүүштүр кожууннарның чагырга черлеринге шенелдениң чорудулгазының үезинде кызыгаар шериглеринге орансаваны, мал кужу-биле сөөртүр транспортту үндүрүп бээрин, дериг-херекселдер болгаш сиген-ширбиил-биле хандырарын даандырган турган.

Кызыгаарда байдалды чогумчалыг болдурарынче угланган хемчеглерни ап чорудуп турзажок, ийи таланың хамаатыларының кызыгаар чуруму үрээр чоруктарының саны биеэги деңнелде арткан. 1997 чылдың чартык чылының дургузунда ниитизи-биле 88 кызыгаар үрекчизи туттурган, оларның 41-и моол, 47-зи российжи хамаатылар болуп турар. Күрүне кызыгаарын үрээн фактыларга хамаарыштыр 9 кеземче херээ оттурган, ол херектерге холбашкан 29 кижини кеземче харыысалгазынга онаапан. А 1996 чылда 163 кызыгаар үрекчизин туткан турган: Россияның хамаатылары 119, Моолдуң—44. Улус султары 19 херек таварыштыр эртип турар 53 кижиге кеземче харыысалгазын онааган. Маңаа чамдык чижектерден киирээлинер. 1996 чылдың апрельде Хандагайтының кожуун суду күрүне кызыгаарын үреп киргеш, 14 баш моол аът оорлаан Өвүр кожууннуң Солчур сумузунуң чурттакчылары О. Ш. Сарыгларны болгаш В. К. Монгушту тус-тузунда 5 болгаш 4 чылга шеңелдеге шииткен. Мөңгүн-Тайга кожууннуң улус суду читкен 8 баш сарлыктарын дилээр сорулга-биле күрүне кызыгаарын үреп кирген Мөген-Бүрен сумузунуң чурттакчызы Ш. К. Хертекти 3 чыл шеңелдеге шииткен. Моолдар ээп чаныш олура, ол оруктан 26 баш моол аътты сүрүп апарган.

Оорга алыскан малдың дуюун тургузуп берип турары малдың деңгел-кужу кызыгаар чоогунуң кожууннарының чурттакчыларын дүвүредип турар. Оорга алыскан малдың орнун дуглаары-биле берген малдың уксаазы-даа билдинмес, деңгели-даа хирелиг болур. Аарыг мал база таварышкылаар. Ындыг чүүл кедизинде барып чүгле кызыгаар чоогунуң кожууннарынга эвес, а нити республикага эпизоотия байдалын нарыыдадып болур.

Россия биле Моолдуң аразында күрүне кызыгаарының Тывада участогунда чоруттунуп турар ажыл-хемчеглерниң дээштиин моон-даа соңгаар бедидер сорулга-биле бо чылдың март айда Кызылдың кызыгаар отряды-биле кады чөвүлел хуралды эрттирген, ооң түңнелинде 1997—1999 чылдарда күрүне кызыгаарының камгалалын хандырар талазы-биле кады ажылдажылганың планын хүлээп алган болгаш бадылаан. Кылдынган ажылдарның түңнелдери-биле бистиң республиканың чурттакчы чонун таныштыра бээривис чугаажок.

РФ-тиң Айыыл чок чоруунуң федералдыг албанының ТР-де Эргелелиниң хөй нити-биле харылзаа тудар бөлүү.

МАТЕРИАЛ ӨРҮЛГЕЖЕ КИРЕ БЕРГЕНДЕ...

Моон мурнунда үеде Улан-Удэ хоорайга болуп эрткен регионалдыг чөвүлел хуралга Моолдуң болгаш Россияның тускай албаннарының төлээлериниң аразында ажылчын аян-чоруктарның дугайында дугуржулга чедип алдынган турган.

Бо удаада РФ-тиң Айыыл чок чоруунуң федералдыг албанының Тыва Республикада Эргелели Моолдуң күрүнениң айыыл чок чорук чериниң Завхан болгаш Убса Нур аймактарының талазы-биле удуртукчулары подполковник Норовсамбууну база подполковник Ганжуурну чылыы-биле хүлээп алган. Найыралчы болгаш ажыл-херекчи байдалга эрткен ужуражылганың үезинде ийи таланың кайызы-даа 1995 чылда Тываның айыыл чок чорук эргелели биле аймак албаннарының аразында ат салдынган кады хөделиишкиннерниң планы амгы үеде-даа бодунуң чидиг утказын чидирбээн, а ооң боттандырылгазы кызыгаарда байдалды чогумчалыг болдурарынга дээштиг салдарлыг дээрзин демдеглээннер.

Барыын-Хемчик кожуунда

КҮЗЕНЧИГ ЧЫЛЫГ

Ак-Довурак хоорайда ЧЭТ-тиң узамдыккан септелгези ам-на доозулган. Бо чылдың октябрь 28-тен эгелеп чылыгны, изиг сугну чуртталга бажыңнарынче болгаш янзы-бүрү албан черлеринче берип эгелээн.

Бо үеде 4, 5, 7 дугаарларлыг котелдар ажылдап турар, а 6 дугаар улуг, эң күчүлүг котелдуң септелгезин декабрь 20-де доозары планнаттынган. Ол ышкаш 8 дугаарлыг котелдуң септелгези база адакталган.

Хөмүр-даштың бир айда оттулар курлавыры арткан, а ону немей садып алырынга болгаш сөөртүлгезинге көрдүнген 1380 млн. рубльдиң акша-хөреңгизи кезиктеп ЧЭТ-тиң агар санынче кирип эгелээн.

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак Ак-Довурак хоорайның ЧЭТ-иниң бүдүрүп турар чылыы дээш өртек-үнезиниң (тариф) дугайында ТР-ниң девискээр-энергия комиссиязының шиитпирин ылавылап, эде көргеш, Ак-Довурак хоорайның ЧЭТ-иниң бүдүргени 1 ГКал чылыының өртээн (тариф) немээн өртек үндүрүү чокка 166320 рубль түңге деңнежир деп № 521 доктаалга бо чылдың октябрь 28-те адын салган.

ТЫВА ДАГ-ДҮГҮНГЕ АЛДЫН «МЕРКУРИЙ»

Чоокта чаа делегей чергелиг «Бурунгаар депшилге дээш кады адылдажылга» программазының «Монд Сэндз Фронтиер» деп дүүштүрүкчү ассоциациязы «Тыва даг-дүгү» комбинадының бүдүрүп турары даг-дүгүнге Алдын «Меркурий» деп делегей чергелиг шынар сертификадын тывыскан.

Ооң уламындан-на боор, сентябрьда дизельдиг кывар-чаар чүүл чогундан ажылдавайн турган комбинат октябрь айда шудургу ажылдаан. Чамдык шалыпчы хүннерде 50 тонна чедир безин даг-дүгүн бүдүрүп турган.

ЭЭ ЧОК ЭЪТ КОМБИНАДЫ

«Кызыл-Мажалыктың эът комбинады» акционерлиг ниитилел углап-баштаар даргазы чок арткан. Октябрь 31-де бо айтырыг талазы-биле акционерлер хуралы чедир чылбаан түңнелинде, хуралды ноябрь 20-же соңгаарлаткан.

Амгы үеде эът комбинадының өрелерин уттунмас деп болур. Чүгле электри энергиязы дээш безин «Красэнергога» 1100 млн. рубль өрелиг. Ажылчыннарга шалың төлээр, чондан эът садып алыр, одаар хөмүр-даш садар акша-хөреңги чок. Чурттакчы чондан эът садып алыры-биле федералдыг бюджеттен 500 млн. рубль көрдүнген турзажок, комбинаттың агар санынче көпеек-даа кирбээн. Ол түң 300 млн. рубль чедир кызырлып калган, саң-хөө албаннарының аразында «азып» чоруп турар сураа үнген.

Бистиң корр.

ТР-ниң Чазаанда

ОРАН-САВАЗЫН ОСКУНГАННАРГА

1996 чылдың апрель-май айларында Тыва Республиканың девискээринге болган өрттерниң база бойдустуң өске-даа хай-халаптарының түңнелинде республиканың чурттакчы чонунуң чамдык кезин улуг когаралга таваржып, бажының кырында дээвир чок арткан.

Мындыг чүүлдү өөренип көргеш, ТР-ниң Чазаа 1997 чылдың март 27-де үндүргени № 114 «Хууда күрүнениң чуртталга сертификаттарын тыпсырының дугайында» доктаалынга өскертилгелерни болгаш немелделерни киирер ужурга таварышкан. Ук доктаалдың 2-ги пунктузун 1997 чылдың октябрь 29-тагы № 524 доктаалын езугаар чаазы-биле редакциялаан.

Чаа редакциялаашкын езугаар Россия Федерациязының Федералдыг казначействозунуң Тыва Республикада Эргелели 3510 млн. рубльди РФ-тиң Ажаалга банкызының Тыва банкызынче шилчидер. Тыва банк ооң 3088,8 млн. рублин эрткен чылдың апрель-май айларында болуп турган өрттерниң түңнелинде оран-савазын оскунган хамаатыларга, күрүнениң чуртталга сертификаттарын болгаш паспорт дыңнадыгларын көргүскенде, тускай санаашкыннарның түңнелдерин барымдаалап үлээр, а 421,1 млн. рубльди өрттер болгаш бойдустуң өске-даа хай-халаптарындан когарааннарга даңзыга үндезилеп, паспорт көргүскенде, хуулар хавырбайн дузаламчы кылдыр бээр. Сөөлүнде айыттынган сан-түңден тускай акша-төгерикти 1996 чылдың кыжынында Кызыл хоорайның Кочетов кудумчузунда 139 бажыңга болган частыышкындан когараан хамаатыларга база үндүрүп бээр.

Бистиң корр.

ХАТТЫҢ КҮЖҮН АЖЫГЛААР

Мөңгүн-Тайга кожууннуң Мугур-Аксы суурда хат күжү-биле ажылдаар станцияның тудуунга хаттың күжүн хемчээр дериг-херекселди садып алыр база эптеп тургузар сорулга-биле, а ол ышкаш хат станциязының төлевилээшкиниң чорудары-биле 25 млн. рубльди ТР-ниң Одалга болгаш энергетика яамызынга үндүрүп бээрин Тыва Республиканың Чазаа Экономика болгаш Саң яамыларынга дааскан. Мугур-Аксынга туттунар хат күжү-биле ажылдаар тудуг-деригниң техниктиг-экономиктиг үндезиннерин ажылдап кылыры-биле республиканың Одалга болгаш энергетика яамызы «Энергияның чаа болгаш дагын ажылдап эгелээн дөстери» акционерлиг ниитилел-биле керээни чарар.

Бистиң корр.

Кадрлар

ҮЕГЕ ЧҮҮЛДЕШТИР ШИИТПИРЛЭЭР

Тускай эртемниг кадрлар республикага херек дээрзи кымга-даа билдингир. Ооң-биле кады чамдык улуг-биче-даа организацияларда ооң дорт ажыл-чорудулгазы-биле дүгжүп турар тускай эртемниг кижилер эвээш бооп турар. Ынчангаш солуннуң бөгүнгү үндүрүлгезинге ол дугайын чугаалаар бодааным ол. Дээди эртемниг-ле болза ажырбас дээн байдалга чагыртып, ол албан чериниң онзагай талазын шоолуг-ла бодавайн, мергежили көңгүс өске адырның кижилерин хүлээп ап, чамдык таварылгада, харын-даа артык кижилерни тудуп турары чажыт эвес болгай. Чүге дизе ол адырның удуртукчулары олче көңгүс сагыш салбас, даш адаанче суг агыспайн, чыткан теве аксынче каңмыыл кирген дижири дег, өске адырга ажылдаар кылдыр белеткеп каан дээди эртемниг кижилерни чая соп ап турар. Республиканың чамдык кол адырларында ажыл-херектиң шуудавайн турарының чылдагааны ында. Канчаарга-даа кижи бодунуң чедип алган эртемин эки билир болур болгай, ону тодаргай ажылга херек кырында ажыглап, улам ханылап, билири адырга чедимчелиг ажылдап болур. Харын-даа билиин улам ханыладып, мергежилиниң аайы-биле эртем аттарын камгалап ап, ол адырның хөгжүлдезинге хөйнү эккеп болур.

Кижини бир өөредилге черинге 5—6 чыл иштинде чүге өөредип турар деп бодаар силер. Харыылап турары адырга эртем-билии аңаа шуут дүүшпес кижи хүлээп ап турар дарга дээрге-ле, ол черниң ажылының онзагайын чедир билбес, ол ажылды үнелевес, хүндүлевес, адырны хөгжүдер, бурунгаарладыр үзел-бодал чок кижи-дир. Харын бо ажылда ол боду душ бооп чедип келген бооп болур. Ындыг удуртукчу дээрге ажыы-биле чугаалаарга, кем-херек үүлгедикчизинге дөмей. Улуг Россияның, Тываның-даа деңгереви база ында.

Ындыг байдалды барык адыр бүрүзүнден эскерип болур. Чамдык эки ажылдап турар кижилер бар болбайн аан, ынчалзажок олар хөй эвес. Чаа тургустунган яамылар, комитеттер, организациялар бар болгай, оларда кадр талазы-биле чогумча чок бооп болур байдал бар болза, эрте дээре боданганы дээре.

Кандыг-даа ажылга ооң онзагайы-биле дүүшкек тускай билиглиг кижилерни ажылдадыр болза, ниити херекке беримчези дыка улуг болур деп билир мен. Ынчангаш олардан хөйнү манаар апаар, даалгаларны берип, ажылга улуг негелдени тургузуп болгай. Ажылды, ооң онзагай талазын кажан-чежен билип, өөрени бээрин манап орбас аан. Тускай билиг-мергежил чок кижилер ажылдап тургаш, чаа мергежилге тускай курстар, белеткел черлеринге өөренип, билиин бедидип ап турарлар (ындыг өөредилге черлери база-ла ол талазы-биле тускай эртем-билиглиг кижилерге тургускан боор). Ынчангаш олар ол курстарның эки-ле дизе, 30 хире хуузун билип ап болур. Мергежилди шиңгээдип ап, быжыгарынга чедир хөй үе үнер апаар, а чамдыктар 10—20 чыл иштинде огулуг ажыл-даа чок (харын-даа шаптыктап), стол, сандай ээлеп, кабинет кадарып оргаш, кандыг-бир сазын (юбилейлер ажыглаар) апкаш, ам кээп харын, оон арай деп-ле үнерлер.

Тускай ханы билиг чок кижи чеже-даа частырыгларны кылып болур, харын-даа кижилерниң салым-чолун үреп, амыдырал-чуртталгазын-даа бузуп болур.

Яамылар, комитеттер, баштаар черлер чүге кадрлар белеткелинче чогуур кичээнгей салбайн турарыл? Кадрлар килдистерин дамчыштыр бичии-даа хомудаан сеткил чокка, организациялар бүгү ажылдакчыларының билиг-мергежилиниң анализин кылып көөр болза эки-дир. Шак оон чогуур түңнелди үндүрүп, боттарынга херек кадрларны белеткээринче сагыш салыр үе кээр чадавас, айтырыгның чугулазы ынчан билдинип кээр чадавас.

Чоокта чаа көдээ ажыл-агый институдунуң (филиал) салым-чолун шиитпирлеп турда, көдээ ажыл-агый сайыды турган Самойлов Моңгуш шуут аас ашпаан болгай. Кадрлар айтырыынче көңгүс сагыш салбааны ол, айтырыгны Чазак канчап-чооп-даа болза шиитпирлезин дээн хөөн-дүр ол.

Чамдык удуртукчулар тускай эртем-билиглиг кадрлар чедишпес, чок-тур деп, оларны белеткээр акша негеп, айтырыгны Президентиден, харын мырыңай Дээди Хуралдан хүннүң чыгыы тургузуп турарлар. Кадрлар белеткээр политика дээрге кандыг-даа организацияның бажында олурар даргаларның бир кол ажылы, сагыш салыр айтырыы боор ужурлуг. Мону чугаалап тура, дараазында чүүлдү база айтып каайн. Тыва Республиканың эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле күрүне комитеди кадрлар белеткээр ажылче ам кирипкен. Мооң мурнунда ооң даргазынга Л. Х. Тас-оол ажылдап турган. Шынында бодунуң кол ажылының тодаргай угланыышкыннарын комитет кылбайн турган. Эртемниң сайзыралын планнап, эртем кылып турар организацияларның, кижилерниң мурнунда тургустунуп келген айтырыгларын, темаларын көрүп, республиканың хөгжүлдезинге чагыртып, эртем ажылын чаңгыс черге мөөңнеп, планын, программазын тургускаш, удуртуп баштаар эвес-пе. Ол — бүгү ажылдың акшаландырыышкынының харыылаар ужурлуг. А олар филиалдар директорларын соңгуп, орта коллективтерниң күзелин-даа өөренип көрбейн, онзагай талаларын ожаавайн, боттарының-на адаан кижилерин олуртуп ап, ол организацияларны сандараашкынга чедирген болгай. Өөредилге черлериниң ажыл-амыдыралынга киржилгези шоолуг-ла чок болган.

Эртемге үндүрүп турар акшаның база эртем ажылы кылып турарларның акша-шалыңының эвээжинден ниитизи-биле эртем (республика деңнелинде) хөгжүвейн турар. Оларның чижээнге Тываның гуманитарлыг база комплекстиг шинчилелдер институттарын, Тываның күрүне университедин, педагогика эртем-билии сайзырадыр институтту хамаарыштырып болур. Эртем чокта, сайзырал чок чүвени практика шагда-ла бадыткаан.

Кадрлар белеткелинче чогуур кичээнгейни салып, ону чугулалап көөр чүве болза, аңаа ажыглаар аргаларны дарга бүрүзү тып ап болур. Улуг-улуг институттарга баргаш, кижилер белеткеп бээрин план езугаар бурунгаар көрүш-биле чоп дугуржуп ап, керээ чарып ап болбазыл. Күрүне университединге белеткел халас болгай. Бир каш кижини төлевирлиг-даа белеткеп ап болгай. Олутпай болбайн, диленир болза, арга хөй дээрзин дараазында чижек бадыткап болур. Эге школаларга, садиктерге ажылдаар тускай эртемниглер чедишпес боорга, Чазак Баштыңының оралакчызы А. И. Очур ол айтырыгга немелде арганы тып, онза санал киирди. Ооң-биле кады, бүдүн өскүс болгаш хөй уругларлыг өг-бүледен уругларны өөредирин база чедип ап турар. Ортумак, дээди өөредилге черлериниң удуртукчуларынга күрүне даалгаларын берген болгаш ону тускай бижик-биле быжыглаан. Дилегниң (мону эскерзе чогуур: дилег, а дужаал эвес) кол утказын ажыдарга мындыг: бүдүн өскүс уруглар хөй, а хөй уругларлыг өг-бүлелер оон-даа хөй болгай, ынчангаш оларның эң улуун дээди, ортумак өөредилге черлеринче экзамен дужаатпайн, беседалажыышкын түңнели-биле киирзе кандыгыл деп айтырыг тургустунуп турар. Ол — шын болгаш дидим бодал. Өскүс кижиге бо берге үеде кым черле дузалажырыл? Хөй уругларлыг өг-бүлелерниң уругларының эң улуун университетке, училищеге, техникумга киирип каар болза, ол өг-бүлениң арткан уруглары угбазының азы акызының изин истеп, ооң деткимчези-биле-даа болза, эртем-билигже чүткүлдүг болур. Оозу доозуп алгаш, дуңмаларының кижизидилгезинге киржип, өөредип, эртем-билигже уштап-баштаар.

Бир өг-бүледен 4, 5 кижи дээди эртем чедип алган болурун билир бис. Алексей Ивановичиниң ол саналын Кызылдың башкы училищезиниң хүлээп алыр комиссиязы чүүлдүгзүнүп, бо чылын бүдүн өскүс 2, хөй уругларлыг өг-бүледен 2 кижини экзаменнер чокка хүлээп алган. Өске өөредилге черлери база ынчанган боор деп идегел бар.

Бир эвес республиканың алды ортумак өөредилге черлери, университеттиң чеди факультеди кайызы-даа чылдың-на 3—4 уругну ынчаар хүлээп ап турар болза, 39—52 хире кижиниң салым-чолун деткип, оларның эртем-билиг чедип алырынга дузалаан боор-дур бис. Кадрлар белеткелинге чаа тывыш, дидим базым, буянныг чорук болур-дур.

Тывага дээди, ортумак билиглиг кижилер көвүдээн тудум, ооң сайзыралы дүргедээр, чоннуң культуразы бедип, экономика хөгжүлдезинге салдарлыг болур.

Херел-оол ООРЖАК.
Педагогика эртемнериниң доктору, Тываның күрүне университеди.

Бистиң үениң кижизи

СОРУЛГАВЫС — ДЕМОКРАТИЯНЫ КАМГАЛААРЫ

- **В. С. Черномырдин — «Бистиң бажыңывыс—Россия» ниитилел-политиктиг шимчээшкинниң удуртукчузу.**
- **РФ-тиң 89 субъектизинде ол салбырларлыг.**
- **Ук шимчээшкинниң сорулгазы болгаш хүлээлгези — чоннуң эрге-ажыын камгалаары база кады ажылдажылганы калбартыры.**

Россияның Чазааның Баштыңы болгаш «Бистиң бажыңывыс — Россия» ниитилел-политиктиг шимчээшкинниң удуртукчузу Виктор Степанович Черномырдин ышкаш делегей чергелиг улуг күрүне ажылдакчызының чорудуп турары бүгү ажыл-чорудулгазын чаңгыс удаа эргий көрүптери тоң берге херек. Ындыг-даа болза, российжи делгемнерниң чүк бүрүзүнде нептерээн, РФ-тиң 89 субъектизинде салбырларлыг «Бистиң бажыңывыс — Россия» деп ниитилел-политиктиг шимчээшкинниң Тывада регионалдыг салбырының удуртукчузу болган хиреш аам-биле, парлалгадан болгаш өске-даа массалыг информация чепсектериниң дыңнадыгларынга даянып, В. С. Черномырдинниң дугайында улуг эвес политиктиг чүүлдү «Шын» солун таварыштыр дөзевилээрин оралдаштым. Бо чүүл мээң дорт хүлээлгем бооруундан аңгыда, сүр-күштүг, биче сеткилдиг, Россияга бөгүнде чугула херек кижиге улуг хүндүткелим болзун.

Россияның болгаш даштыкы чурттарның хөй политологтарының эскериглери езугаар, Барыын, Чөөн чүктерниң шугдүнген ажыл-херекчилериниң аразында В. С. Черномырдин чеден чылдарның ортузундан эгелеп-ле «бодунуң кижизи» апарган (Вьетнамга далай эриниң кыдыындан нефть, газ кончуг улуг тывыжын болбаазырадып эгелээринге болгаш Барыын Европаже оттулар газты садып эгелээринге кончуг улуг үлүүн киирген). Массалыг информация чепсектериниң чиик холундан «даштыкының дузазы» чүгле Чубайска кээп турар деп шын эвес догааштырылга дыргын нептерээн. Черномырдинни даштыкыда Чубайсты мурнай, ажылчы талазындан билип апкан болгаш российжи реформаларның, российжи экономикаже угландырган бүгү даштыкы хөреңги салыышкыннарының кол магадылакчызы кылдыр санап турар. Ооң көскү бадыткакчызы — «Черномырдин-Гор» доктаамал комиссия.

Виктор Степановичиниң дугайында массалыг информация чепсектери чүнү бижип, дыңнадып турарыл, эдерти көрээлиңер.

Бо чылдың октябрьның 10-да үнген «Независимая газета» солун «Бажыңда езулуг ээ кымыл?» деп чүүлүнде демдеглээшкиннерни адаанда киирдим.

Премьерниң чиге чугаазы, депутаттар-биле сөс маргыжынга байдалдың чогум ээзи кымыл деп билиндириптер бот-мөңнир аяның шупту политшинчилекчилер эскерип каан болгаш оларның хөй кезиинге чаа, манаттынмаан чүүл — коммунисчи езуга шуут удур угланыышкыны советчи үениң ажыл-агый чорудулгазынга үнелелиниң кудузу болган. Политшинчилекчилер ындыг бот-алыышкынны «политиктиг оюнга тергиидекчилээринче ажык билдириг», үр болбаан эде тургузугларның «херек кырында эвес директору» овур-хевиринден хосталып алыр күзели кылдыр хүлээп алган. Ынчан В. С. Черномырдин бир дугаар албан-хаакчыттың-даа (эң үстүкү чергениң-даа болза), бөдүүн ажыл-агыйжының-даа мурнундан эвес, а политик шынарлыг сөс алганы ол. Мооң мурнунда ол кажан-даа чуртка тергиидекчилеп болур, шыдаарының дугайты чугааларга хөөктүрүгнү бербейн чораан, а ооң бүдүжү «совет, кызыл директорнуң» чедер-четпестери-биле хевээр артпышаан турган. Ынчангаш-ла либералдар ону «бистиң кижи» деп сеткилинден чугаалап шыдавазының чылдагааны-биле «ак сеткилдиг, чоңга чоок удуртукчу» кылдыр артып турган. Кажан-даа хөйнүң кичээнгейин хаара тударынче, көскүленнээринче чүткүвейн чорза-даа, ооң сагыжының эвес-даа болза, эрге-дужаалының анаа эвес онзагайы кол күүседикчиниң индиринче идип үндүрүп келген. Чон-биле ужуражылгаларга «экономика темазынга сомалыг, узун, четче билдинмес домактардан тургустунган, илеткелин шөйүп турбас. Чон билдингир-ле болгай, эмин эрттир «угаанчыткан» илеткелдерге хөңнү чок».

А Күрүне Думазының мурнун орта сыр өске Черномырдин костү хонуп келген — бот баш миннир, шиитпирлиг, дужаап чаңчыккан үнүг. Ол «мээң чугаалааным езугаар болур ужурлуг» деп чүвени, күрүне сайыттарының үзели ооңуу-биле карышпас, оон башка олар сайыттар эвес апаарын көргүзүксээн дег болган. Ооң илеткели улуг дужаалдыг күрүне албан-хаакчызының өмүнээзинден эвес, а партия тергиидекчизиниң, партия боорда, тиилелгеже чигеленген партияның мурнундан.

Боттарының эрге-байдалын бедидерин кордаан политиктиг ажылдакчыларга деңнээрге, В. С. Черномырдин чүгле аңаа эрге-хоойлу езугаар доктааттынганы — Чазак баштыңы болуксаан болгаш болган-даа. 2000 чылдың российжи президент соңгулдаларының чарыжынга киржикчилерни бичиилеп идип үндүрүп эгелээриниң бетии чарыында хөй-ниитиниң-даа, Кремльде чергелер чизезинде-даа көргүзүглери багай эвес, чаа, хөй чончу политик көстүп келген. Б. Н. Ельцинге ол бодунуң эргежок херектиин үргүлчү көргүзүп келген болгаш ындыг солуттунмас херектин ооң уттурбас салыышкыны болган.

«Независимая газета» солун ол-ла чүүлүнде В. С. Черномырдинниң соңгукчуларының мурнунга бодунуң шилип алганы «экономиканы быжыктырып доктаадыры, ылаптыг үндезин, бүгү талалыг ханы билиглер, ханы мергежилге» деп угланыышкынын ажыл-чорудулгазы-биле бадыткап турар. Назыхар, күш-ажыл дептериниң аайы-биле өске улуг албан-дужаал эдилээн политиктерге көөрде, Черномырдин мергежээн удуртукчу. Буураан хамаанчок, бичии-даа хемчээлдиг эрге-чагырга хунаашкан күткүүшкүннерге киржилгези чок.

В. С. Черномырдинниң чаа политиктиг овур-хевирин чаңчылчаан российжи, сагыш-сеткилге чайгаар-ла таарзыныгны оттуруп турар деп дидим чугаалап болур. Мындыг мөзүлүг политик европейжи, сөөлгү үеде үүлези бүдүмчелиг оң-талалакчыларга дөмейлешкек. Ооң кабинединге бүзүрел айтырыы кажангызындан-даа артык чугула, чүге дизе, ол «Бистиң бажыңывыс — Россия» ниитичи шимчээшкинниң политиктиг келир үези-биле дорт харылзаалыг.

Бо чылдың № 39 «Новое Время» сеткүүлдүң «Черномырдинниң онза ховар медерелдиг чоруун» шинчилээн чүүлүнде чугулалаашкыннарны адаанда киирдим.

РФКП-ниң фракциязында, ылаңгыя ооң Селезневка баштаткан аппарадында СЭКП ТК-ның-на ажылдакчылары четчир. Оларга премьер эрги харылзааларының уламындан, Зюганов биле Селезневка бодаарга, чоок «боттарының кижизи» бооп кээр. Думага элээн бадылаашкыннарның түңнелдерин шинчилеп көргеш, политшинчилекчи: «Черномырдин хереглээн шиитпирлерин чогум-на Думада коммунистерниң дузазы-биле чедип ап турар. Дараазында Думага РФКП-ниң фракциязы каракка иле эвээжээр деп чүвени Зюганов эки билир. Ынчангаш бюджет хүлээлдезин «чууктаптар» кыжаныгга кижиниң чырыы безин чырташ дивес-ле-дир» деп түңнелди кылган.

Чагыргага удурланыкчы күштерниң суларгай болуп турар чылдагааннарын бо чылдың июль 10-да үнген «Российские вести» солун чалаңнап көргүскен.

Кол чылдагаан — чагыргага удурланыкчы партиялар хөй шуутаазын үндүрүп турганы улуг хемчээлдиг күскү шавар халдаашкынын боттандырып шыдаваанында. Парлалгага Зюгановтуң «ат-алдары улгатканын» этсип турзажок, ажылчын аңгының ажыл соксадырынче чүткүлү көзүлбээн. Бир эвес мөлдүк-калдык ажылдап турар бүдүрүлгелер ажылын соксадыр болза, оларны ооң соонда бүдүрүкчүлүг ажылчы езуже катап киирери берге, ажыл, амыдыраар кошкул чок артып болур.

«Российские вести» солуннуң саналы-биле компартия, ооң Думада фракциязы чон аразынга суртаал ажылын чоргузуп шыдавас. Чагыргага удурланыкчы күштерниң ажыл соксадыкчыларынга боттуг дуза чедириптер хөреңгизи чок. Ажыл соксадыкчыларының бөлүк таңныылынче, митинг-чыыштарже хөй кижи чыгдынмас, а аныяктар «коммунистиг үзелдерге массалыы-биле кыптыкпастаан». Мындыг түңнел удурланыкчы күштерниң ырак эвес үеде эрткен хуралынга илереп, коммунисчи үзелден патриотчу үзелге чоокшулаашкын тодараттынып (РФКП-ниң одуругларында безин ындыг ийи кезекке бустуушкун хайгааттынып турар), каракка көскү болган.

Өске чылдагааны — удурланыкчы күштерниң Думада төлээлери Лукьянов, Купцов, Горячева, Рушельский дээн чижектиглери, амгы чагырга органнарынче дазылдандыр өзүп кирип, тургустунган езу-чурумга өскертилгелер кылырынче чүткүлү артпааны политшинчилекчилер эскерген.

Бо чылдың июнь 10-да үнген «Сегодня» солуннуң бижип турары-биле «...депутаттар дагдынган үлүүн езугаар чеже-даа Россия Президентизиниң уунче холун чаңгап турза, оларга кол чүүл — Думаның хевээр артары. Явлинский, Зюганов болгаш өске-даа партияларның баштыңнары Думага боттарының төлээлекчилериниң санын көвүдедип алырын, ээлчег чок соңгулдалар туруп келзе, төнчүзүнге чедерин бодап турда, РФКП-ниң, «Яблоконуң» бөдүүн депутаттары, партияларда киржилгези чок депутаттар — депутаттарның хөй кезии, Президент-биле медерелдиг чөптежилге аргазын тыварынче угланыышкынныг болгаш соңгукчуларының мурнунга политиктиг нүүрүн, депутат олудун кадагалап аарын күзеп турар.

Мындыг байдалда «Бистиң бажыңывыс — Россия» ниитилел-политиктиг шимчээшкин чайгаар-ла, езужутпаан-даа болза, политиктиг хартаачы болу бээри чөптүг. Бодунуң политиктиг лозуңу кылдыр, ажыы-биле РФ-тиң Президентизи-биле чөптежилге оруун шилип алган кара чаңгыс фракция. Чазактың фракциязы болганда, ындыг янзы шилилгени кылганы чогуур. Шимчээшкин фракцияның депутаттарының барык шуптузунуң күзелдериниң (ылавылаарга, бот-амыланыр чаяалгазының) илередикчизи, Дума болгаш Кремльдиң аразында дүүштүрүкчүзү болуп турар.

Мындыг янзылыг ажылы дээш аңаа Күрдуманың депутаттары ажыы-биле өөрүп четтиришкинин илередип турар. Ынчангаш маңаа Шимчээшкинниң база бир көскү төлээлериниң бирээзи, «Бистиң бажыңывыс — Россияның» Күрдумада фракциязының удуртукчузу Александр Николаевич Шохин дугайында шилчилгелиг, делгереңгей биживес аргам чок.

Бо чылдың №24 «Итоги» сеткүүл А. Шохин дугайында шилчилгелиг, делгереңгей чүүлдү парлаан. Чүүлдүң эгези безин сонуургалды киткедиптер: Боданып билир «чаа орус». Шохинниң чоокку сорулгазы — Шимчээшкинни херек кырында ажыл-чорудулгалыг партия кылып алыры. Ооң планы бөдүүн: партияның программазы амыдырал-чуртталгазының деңнели хөлчок бедик-даа, бөдүүн-даа соңгукчуларны сонуургадып, хаара тудуптар ужурлуг. Соңгулда мурнуу чарыында депутаттар даңзызынче ажыы эвээш «куда генералдары» киирбейн, а шынап-ла, ажылдап билир кижилерни кииништирер.

Оон өскеде, А. Шохинниң медеглээни-биле, Шимчээшкинниң программазынга эдиглерни киирери планнаттынган.

Чыл бюджединиң бадылалгазының технологиязында элээн четпестерни А. Шохин шүгүмчүлээн. Ооң бодалы — бюджетти ылавылаары-биле чөпшээрежилге комиссиязынче эвес, а үш талалыг, Чазактың, Федерация Чөвүлелиниң, Күрдуманың төлээлекчилеринден тургустунган комиссияже чоргусса эки. Ынчан Чазак биле Думаның аразынга политиктиг үскүлежиишкиннерин оюп эртип болур ийик.

«Бистиң бажыңывыс — Россияның» келир үези — бөдүүн чоннуң эрге-ажыы дээш туржуп ажылдаар, эде тургузуушкунну бөдүүн кижиниң көрүжү-биле көөр, оларның бөдүүн, чиге дылын ажыглап аралажыр. Политиктиг узун назынның, чедиишкиннерниң магадылалы — Шимчээшкинниң, шынап-ла, чончу үндезини. «Бистиң бажыңывыс — Россияның» IV чыыжынга В. С. Черномырдинниң демдеглээни мындыг: «Бистиң хүлээлгевис — чоннуң эрге-ажыының партиязы болуру. Чуртта хөй-ниитичи тургузуглар, шимчээшкиннер бүрүзү-биле баш удур негелделер тургусчушпайн, идеологтуг маргыштар чокка, авторитарлыг кыжаныгдан демократияны камгалаар кады ажылдажылгага белен бис».

РФКП-ниң фракциязының Чазакка бүзүрел чогунуң негелдезин дедир алганы Чазак болгаш Күрдума депутаттарының чуртка үндезин өскерилгелер негеттинер, чайгылчак байдалдың болур азы болбас деп кыдыкы үе-чадазында келгенин билгеш, кады ажылдажылга херек апарганын чугулалаанының бадыткалы-дыр.

В. С. Черномырдинниң чорудуп турар ажылдарынга болгаш кижизиг шынарларынга хамаарыштыр ниитиниң үнелелин, санал-оналын айтырылга дузазы-биле тодараткаш, шинчилээр сорулга Тыва Республикада «Бистиң бажыңывыс — Россия» ниитилел-политиктиг шимчээшкинниң регионалдыг салбырының мурнунда салдынган.

Юрий АРАКЧАА.
«Бистиң бажыңывыс — Россия» ниитилел-политиктиг шимчээшкинниң Тыва Республикада регионалдыг салбырының Чөвүлелиниң даргазы.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮНЕР-БИЛЕ!

Ноябрь 7-де хүндүлүг чеңгевис **БАДЫ СЫЯНОВНА КУНУЖАП** 60 харлаан юбилейин демдеглеп эрттирер. Ол кончуг бөдүүн, бүдүштүг болгаш күш-ажылга ынак, эрес-кашпагай мөзү-шынарлыг. Эрзин суурнуң ясли-садынга поварлап ажылдап тургаш, дыштанылгаже үнген. Амгы үеде бодунуң хуу мал-маганың кадарып, ада-өгбезиниң өскен-төрээн чуртун ээлеп, көдээде чоргаар чурттап чоруур. Ийи оолдуң эргим авазы, ийи чаштарның ынак кырган-авазы, хөй-хөй чуржааттарының, күдээлериниң, кенээттериниң, дуңмаларының бызыг чөлеңгиижи, идегели.

Чеңгевиске аас-кежикти, каң дег кадыкшылды, узун назынны, бедик тура-сорукту күзеп, черге чедир мөгейдивис.

Кызылда, Эрзинде, Булуң-Бажында, Нарында дуңмаларындан.

Бистиң эргим ынак ававыс **Билзимаа Ортундоковна СААЯ** 1997 чылдың ноябрь 6-да 60 харны харлаар.

Ававыс хөй-хөй чылдарның иштинде Тываның аңгы-аңгы булуңнарынга башкылап, шаңнал-макталдыг ажылдап чораан. Амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада-даа болза, Шекпээр ортумак школазында буянныг ажылын уламчылап чоруур. Ол ийи кыстың, үш оолдуң хайыралдыг авазы, алды бичии чаштарның ынак кырган-авазы.

Ававыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр каң дег кадыкшылды, узун назынны күзеп, черге чедир мөгейдивис.

Уруглары, оолдары, күдээлери, кенээттери болгаш уругларының ажы-төлүнден.

Бистиң дуңмавыс **Сергей Бай-Караевич НАКСЫЛ** ноябрь 7-де дөртен харлаан юбилейин демдеглээр. Ол Бии-Хемниң «Хадың» совхозка чолаачылаандан бээр чээрби чыл бооп турар. Эрес-кежээ дуңмавыс өөнүң ээзи-биле эп-найыралдыг чурттап, чаптанчыг бир оол, кысты өстүрүп, кижизидип чоруур.

Эргим дуңмавыска кадыкшылды, аас-кежикти, өөрүшкүнү күзевишаан, кадыр-берт оруктарга торулбас кылдыр ак орукту күзедивис.

Кызыл хоорайда угбалары, честелери.

«САЛЫМ-ЧАЯАНЫМ—БАЙЛАКШЫЛЫМ»

Бо чылын **НОЯБРЬ 8-ТЕ, ЭРТЕНГИНИҢ 10 ШАКТАН** эгелеп, Ак-Туруг Культура бажыңынга **«САЛЫМ-ЧАЯАНЫМ—БАЙЛАКШЫЛЫМ»** деп аттыг бир киржикчи-ле уран чүүлдүң үш хевиринге: кандыг-даа үениң, утканың ырларын күүседиринге, улустуң танцыларын самнап тевеиринге, шүлүк номчуурунга (аргалыг болза бистиң аравыста чок Өлчей-оол Моңгуштуң чогаалдарындан азы бодунга тураскаалткан шүлүктерге) мөөрей болур.

Мөөрей өөреникчилер аразынга, аныяктар ортузунга, 40 хардан өрү назылыгларга **үш бөлүкке, үш-үш шаңналдыг черлер дээш эртер**. Оларның аразындан эң эки ырлаан, шүлүктээн, танцылаан үш кижини илередири база көрдүнген.

Мөөрейни колдуунда-ла «Кашпал» хуу бүдүрүлге эрттирер.

Кол деткикчилери **Чаа-Хөл кожууну, Ак-Туруг суму чагыргазы, «Улуг-Хемниң чалгылары»** чогаадыкчы каттыжыышкын болгаш өске-даа күзелдиглер болуп турар.